

Тіл құралы – сөйлем

В статье автор предлагает технологию усвоение казахского языка через алгоритмизированную систему грамматических знаний на основе моделей предложения.

In this article the author proposes algorithm system of grammatical knowleges on the base of sentences models.

Мұсаева Гүлбағиза Әбіласымқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Филология ғылымдарының кандидаты

Алматы, 6-22-45 Тел: 3010260, 87017128712 Сөйлем – күрделі құрылым.

Қазіргі кезде кез келген тілдің, оған тән сөйлем құрылымының дәл және формалды берілісін білу үшін құрастырушылар жүйесін пайдаланады [1, 125 б.]. Жалпы тіл білімінде құрастырушылар жүйесі құрылымдық лингвистикада пайда болды. Ф. Де Соссюр: «Тіл – барлық элементтері бір-бірімен тығыз байланыста тұратын және әрбір элементтің мағынасы басқа элементтердің мағынасына тәуелді болып тұратын күрделі жүйе», – дей келе, сөйлеу әрекетінде тілді жүйе ретінде бөліп қарастырып, сөйлеуді (речь) сол жүйенің жүзеге асуы деп түсіндірді [2, 15 б.].

Құрылымдық синтаксисте формалды екі синтаксистік модель жасалды. Оның бірі – тікелей құрастырушылар (НС) моделі, екіншісі – бағыныңқылар моделі. Тікелей құрастырушылар әдісімен талдау сөйлем ішіндегі синтаксистік құрылымдардың сатылы қарым-қатынасын тануға көмектесті. 60-шы жылдары тікелей құрастырушылар әдісінің жаңа трансформациялық әдісі ойлап табылды.

Тікелей құрастырушылар әдісі бойынша сөйлем қандай синтаксистік құрылымдардың көмегімен құралғанын талдау болса, трансформациялық әдіс бойынша сөйлем өз ішінде қандай құрылымдық өзгерістер арқылы жасалып тұрғанын зерттеу болды. Туындаушы грамматика (генеративная грамматика) (Лат. generative – туындаушы (пораждающая), өзгеріс тудырушы грамматика (трансформационная) теорияларының негізін қалаушы Н. Хомский тіл грамматикасын біртұтас туындаушы механизм деп түсінді. Алғаш дескриптивтік грамматика тілді таңбалар жиынтығы деп қараса, өзгеріс тудырушы грамматика тілді дұрыс сөйлемдер тудыра алатын құрылым ретінде қарастырды [3].

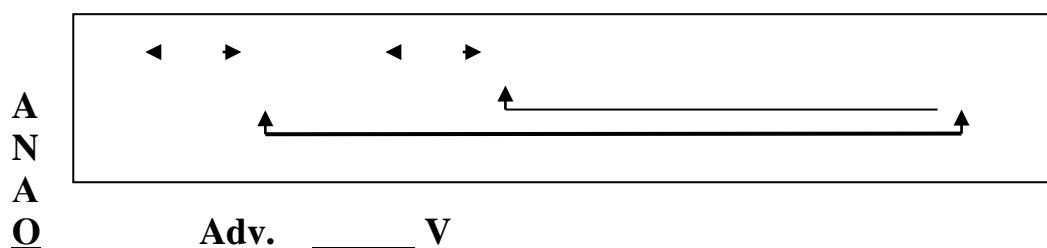
Құрылымдық синтаксисте бағыныңқылар грамматикасына негіз болған Л. Теньердің құрылымдық синтаксисі туындаушы грамматикалар теориясын толықтырушы элемент болып қалыптасты. Л. Теньердің құрылымдық синтаксисінің американдық структуралық синтаксистен, яғни конституенттік синтаксистен айырмашылығы – ол сөйлемнің өзінің құрылымын емес, сөйлемді құрайтын түрлі құрылымдарды зерттеуінде болды. Автор синтаксистің төрт

түрлі аспектісін белгілейді: структуралық, тізбектік (линейный), категориялық, функционалдық. Құрылымдық аспект сөйлемнің сатылы синтаксистік байланыстарын қарастырады; тізбектік (линейный) аспект сөйлемнің тізбектеле орналасу тәртібін қарастырады. Бұл екі аспект, Теньердің пікірінше, структуралық синтаксисте негізгі орынды алады; категориялық аспект сөйлем құрайтын синтаксистік бірліктердің категориялық (сөз табы) табиғатын бейнелейді; функционалдық аспект бұл бірліктерді сөйлемдегі қызметіне қарай сипаттайды; категориялық аспект пен функционалдық аспект бір-бірімен тығыз байланысты [4].

Н. Хомскийдің туындаушы грамматикасы мен Л.Теньердің құрылымдық синтаксис теориясы бір-бірін толықтырып тұратын жүйелер екенін зерттеп білген қазақстандық профессор Ж.Ә. Нұршайықова тілді меңгеру мақсатында орыс тіліндегі сөйлемдердің біртұтас интегралды стеммасын жасап шығарды [5].

Қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың 30 жылдары қазақ тіл білімінде Қ. Жұбанов, С. Аманжолов сөйлем құрылымының кестелері мен сызбаларын сөйлемнің мағыналық құрылымын, сөйлем мүшелерінің орын тәртібін, олардың бір-бірімен байланысуын, компоненттердің логикалық екпінге бағыныштылығын ажырату мақсатындағы зерттеулері шықса, қазіргі кезеңде Ж. Сәдуақасұлы мен Б. Қайыровтың екі құрамды және бір құрамды жай сөйлемдерді модельдеуге, А. Жұбановтың қазақ мәтіндерінің мазмұнын формализациялауға, формалды модельдерге арналған ғылыми еңбектері жарық көрді [6;7;8;1].

Осы ғылыми теорияларды негізге ала отырып, тілмен алғаш танысушыларға коммуникативтік қажеттілігін өтейтін сөйлемді барынша жеңілдетіп, бірқалыпты жүйеге түсірілген виртуалды *стеммалардың* көмегімен беруді ұсынып отырмыз. *Стемма* – құрылымдық синтаксистік байланыстарды көрсететін сызықтар жинағы [4, 25 б.]. Қазақ тіліндегі жай сөйлемнің толық стеммаларын жасап алғаннан кейін ондағы грамматикалық білімді арнайы алгоритммен үйретудің жүйесі жасалды. Яғни, біз, қазақ тілін арнайы алгоритмделген сөйлем құрылымы арқылы меңгеруді ұсынамыз. Ол үшін ең алдымен қазақ тіліндегі жай сөйлем құрылымының қаңқасын жасап алу керек.

Мұндағы **N** – сөйлемнің субъектісі; **V** – сөйлемнің предикаты, екеуін байланыстырып тұрған екі жақты бағыты бар сызық олардың бір-бірімен жақпен қиыса байланысатынын көрсетеді; **A** – сөйлемде субъектіні және объектіні анықтап тұратын, олармен матаса (екі жақты бағыты бар үзік сызық) және қабыса (тек үзік сызық) байланысқан анықтауыш мүше; **O** – сөйлемнің объектісі, ол предикатпен меңгеріле (бір бағытты сызық) байланысады; **Adv.** – сөйлемде предикат мүшені пысықтап тұратын мүше, ол өзі пысықтайтын мүшемен қабыса байланысады.

Осы жасалған қаңқаны сөйлемнің терең құрылымы деп аламыз. Терең құрылымға сөйлемнің өзгермелі компоненттерін енгізсек, сөйлемнің үстірт құрылымын аламыз.

Ал енді негізгі мәселе – осы құрылымды тіл үйренушіге меңгерту. Бұл құрылымды меңгерту үшін біз арнайы алгоритм құрып отырмыз. Сөйлемнің әрбір жаңа элементі сөйлемнің жалпы құрылымы негізінде алгоритмдеу әдісі бойынша меңгеріледі. Сөйлемнің құрылымын меңгеру грамматикалық материалдарды арнайы алгоритммен бір ғана сөзден тұратын субстантивті сөйлемдерден бастап әрі қарай адъективті, етістікті, адвербиалды түйіндерді түсіндіру арқылы жүзеге асады.

Біздің ұсынысымызда әрбір жаңа сөз белгілі бір коммуникативтік міндетті шешуге қабілетті синтаксема, яғни мағыналы сөйлем ретінде меңгеріледі. Сондықтан меңгерілуге ұсынылатын ең алашқы (**N**) сөз (**S**) сөйлеммен тең дәрежеде.

Тіл меңгерудің **A1** кезеңіндегі грамматикалық материал алгоритмі.

Мұндағы **N** – зат есімнен немесе жіктеу есімдігінен болған, бір сөзден тұратын субстантивті сөйлем. Мысалы: *Мен. Сен. Қимантар. ...*

Бұдан әрі бір сөзден тұратын субстантивті сөйлем (**A**) анықтауышпен күрделеніп, $S = A_1N$ немесе $S = A_2(O_2)N$ модельді сөйлемдер құрай алады. Мұндағы (**A**) анықтауыш: сын есімнен, есептік және реттік сан есімнен болған (**A₁**) сапалық анықтауыш немесе ілік септік тұлғалы зат есім және жіктеу есімдігінен болған (**A₂(O₂)**) меншікті анықтауыш. Мысалы: *Жақсы студент. Әдемі қыз. Үлкен үй. Менің әкем. Алматының көшесі.*

Жай сөйлем құрылымын меңгеруге арналған негізгі алгоритмдік жүйе іштей қадамдарға бөлініп, әр қадам арнайы жаттығулармен бекітіледі. Негізгі алгоритмдік жүйенің келесі қадамы екі негізді жай сөйлемдерді: баяндауышы есім сөзден болған, одан кейін баяндауышы етістіктен болған жай сөйлемдерді меңгерумен ұласады. Баяндауышы есім сөзден болған жай сөйлемдер төмендегідей алгоритмдік жүйемен беріледі:

1) **NV** модельді жалаң сөйлем, сөйлемнің **N** – субъектісі сілтеу есімдігінен, **V** – предикаты зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл – Сәуле. Анау қалам. Бұлар студенттер.;*

2) сөйлемнің N – субъектісі сілтеу есімдігінен, зат есімнен, V – предикаты сын есім + зат есімнен немесе тәуелдеулі зат есімнен болған сөйлемдер: *Бұл жақсы студент. Аналар менің достарым.*;

3) сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдігі, тәуелдеулі зат есімнен, ілік септігі + зат есімнен, V – предикаты зат есім, сын есімнен болған сөйлемдер: *Мен студентпін. Сіздің әкеңіз дәрігер ме? Менің ағам жақсы жігіт. т.с.с.*;

4) сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты шығыс септігіндегі ел, жер, қала атауларын білдіретін жалқы есімдерден болған сөйлемдер: *Мен Жаркенттенмін. Сіздің досыңыз қай жерден? Ғалым Қарағандыдан.*;

5) сөйлемнің N – субъектісі жіктеу есімдіктері немесе адам аттары мен тәуелдеулі туыс атаулары, V – предикаты бесінші объекті жалғауын қабылдаған сан есімдер, есімдік немесе зат есімдерден болған сөйлемдер меңгеріледі: *Мен жиырмадамын. Сіз нешедесіз? Менің үлкен ағам ауылда.*;

б) келесі қадамда баяндауышы етістіктерден болған жай сөйлемдермен жұмыс істелінеді. Етістік негізді сөйлемдер етістіктің шақ формаларын меңгеруден басталады да, оның сөйлемнің Adv. пысықтауыш мүшесімен қабыса байланысу ерекшелігі түсіндіріліп, моделі беріледі. Етістік негізді жай сөйлемді меңгеру үдерісіндегі ең маңызды мәселе етістіктің объектілерді меңгеру алгоритмі болып табылады. Сөйлемнің объектілерінің берілу тәртібі: O₅ – алгоритмі; O₄ – алгоритмі; O₃ – алгоритмі; O₆ – алгоритмі; O₇ – алгоритмі. Әр объектіні ұсыну барысында оның анықтауыш мүшесімен (объектінің анықтауыш мүшесі мен субъектінің анықтауыш мүшесі ұқсас екені ескеріледі) бірге жай сөйлемнің толық модельдері қоса беріліп отырады.

Мысалы: *Мен Қазақ университетінде оқимын. Менде сөздік бар. Мен Қазақ университетінде қазақ тілін оқимын. Келесі жылы саяхатқа Түркияға бармақпыз. Маған кітап керек. Біз Қазақстанға Кореядан екі ай бұрын келдік. Болашақта достарыммен бірге Түркияға саяхатқа барғым келеді. ...*

Тіл меңгерудің A2 және B1 кезеңіндегі грамматикалық материал алгоритмі.

Қазақ тілі жай сөйлемін құрауға қатысатын қарапайым базалық грамматикалық материалды енгізгеннен кейін, дайын құрылымымызды тек жаңа тілдік материалдармен толықтырып отырамыз. Әрі қарай жұмыс істеу оңайырақ болмақ. Себебі бұл кезеңде студенттер сөйлем құраудың ұстанымдары мен жолдарын меңгеріп алғандықтан, оларға өз қажеттіліктеріне орай тек білімін толықтыру ғана қажет болады. Сонымен сөйлем құрастырушы компоненттердің әрқайсысының функционалды-мағыналық жақтарына жекежеке тоқтала отырып, интегралды стеммамызды толықтыра береміз.

N – бастапқы кезеңдегі түрлерімен қоса, есімдіктердің тәуелденген басқа да мағыналық топтары, заттанған сан есім, сын есім, тұйық етістік пен оның тәуелденген формалары, есімше формалы етістіктер толығымен біртіндеп енгізіледі. Бұл кезеңде бұрын-соңды жинақталып берілмеген есімдік пен сан есімнің мағыналық топтары бірден толық берілсе, үйренушілердің оларды қажетінше таңдап қолдануына жағдай жасалады.

Сөйлемнің субъектісін анықтап тұратын мүше де (А) өз қажетінше жаңа формаларымен толықтырылады. Сын есімінің шырайлары, есімше формалы етістіктер, сан есімнің мағыналық топтары тағы да қайталанып, күрделі анықтауыштардың түрлері беріледі.

Сөйлемнің V – предикаты жіктік немесе тәуелдік формасындағы есім сөздер, етістіктің барлық шақтары, етіс, рай формалары, е, де етістіктерінің қолдануы, күрделі етістіктер, кейбір көмекші етістіктерді қолданудағы мағыналық ерекшеліктеріне тоқтала отырып түсіндіріледі. Тәжірибе көрсеткендей, бұл грамматикалық формаларды сөйлем құрылымы негізінде кесте түрінде бірден беру үйренушілерге қолайлы болмақ.

Ендігі кезекте сөйлемнің іс-әрекетін пысықтап тұратын мүшенің жасалу жолдарын енгізу болмақ. Бұл орайда іс-әрекеттің мезгілі, мекені, себебі, амалы, мақсаты деп топтастырылып берілсе тиімді болмақ. Мұнда тек үстеуден жасалған түрі емес, басқа да түрлі грамматикалық формалармен берілген амалдары мысалы: (мақсатты білдіретін) *сенімен кездескелі келдім, кездесу үшін келдім, кездесуге келдім, кездесейін деп келдім* т.с.с. Сондықтан да осындай ұстаныммен жинақталған грамматикалық формалардың сөйлемдегі түрлі мағыналық ерекшеліктері ашылып, үйренушілердің дұрыс қолдануына ықпал жасайды. Яғни Тіл үйренуші грамматиканы сөйлемді құрау үшін емес, ойын жеткізу үшін пайдалана алады.

Сөйлемнің объектісі бастапқы кезеңде жақсы түсіндірілсе, жалғастырушы кезеңде де қиындықтар болмауы тиіс. Мұнда да заттанып барып түрлене алатын сөздер барынша көрсетілуі тиіс. Әрине берілетін бүкіл тілдік материалдың толық кестелерін беріп түсіндіру үшін олардың әрқайсысына жеке мақала арналуы тиіс. Біз бұл мақаламызда сөйлем құрылымымен жұмыс істеудің жалпы жолдарын көрсетпек болдық.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің құрылымын меңгеру үдерісінің алгоритмі сөйлемді кіші құрылымдарға бөлшектеп кезеңдік меңгеруге қол жеткізеді. Егер сөйлем функционалдық тұрғыдан қарастырылатын болса, кез келген коммуникативтік актіге жаңа қатысушыны сөйлем құрылымымен еркін жұмыс істей білуге үйретуге болады. Әрбір жаңа сөз жай лексема түрінде емес, сөйлемнің қызмет жасаушы мүшесі, синтаксема ретінде меңгерілуі тиіс. Сондықтан меңгерілуге ұсынылатын сөздер сөйлем формасында, орталық түйіні субстантивті болатын жай субстантивті сөйлемдерден бастап, толымды

жайылма жай сөйлем, жалғастырушы кезеңдерде шылаулардың көмегімен құрмалас сөйлемдер құрылымын еркін игере алады.

Біз ұсынып отырған сөйлемнің виртуалды стеммалары тіл меңгерудің жеке бір жағдайындағы мақсаты мен міндеттерін шешіп қана қоймай, сөйлем құрылымына жан-жақты жүргізілетін талдаулар арқасында жалпы қазақ тілі құрылымының жүйесімен танысып, тілдің қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметін нақты көріп, оны қажетіне орай өзгертіп, түрлендіріп жұмсай білуге үйрете алуы іс жүзінде дәлелденіп отыр. Оқытудың бұл жаңа технологиясы төмендегі басылымдарда пайдаланылды.

1. **«Қазақ тілі»** Алғаш бастаушыларға арналған оқу құралы. Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің тапсырысы бойынша шығарылған: 2009 «1С - Сервис», 114б. Қосымша автор: Ж.Ә. Нұршайықова.
2. **"Бастау"** қазақ тілінің интенсивті курсы Алматы, "Қазақ университеті", 2005 ж. (екінші басылым) 108 бет Қосымша автор: Ж.Ә. Нұршайықова.
3. **Кел, қазақша сөйлеуге жаттығайық!** Алматы, "Қазақ университеті", 2006 ж. 114 бет Қосымша автор: Р.И.Дүйсенбаева.
4. **Қазақ тілінің негізгі курсы менгеру / оқу бағдарламасы** Алматы, "Қазақ университеті", 2007 ж. 3-22 бб. 108 бет. Авторлық ұжым.5. **Коммуникацияға дайындық / оқу бағдарламасы.** Алматы, "Қазақ университеті", 2007 ж. 23-29 бб. 108 бет. Ж.Ә. Нұршайықова.
6. **Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді меңгеру алгоритмі.** Теоретические основы преподавания РКИ И КАЗКИ. Коллективная монография. – Алматы, «Қазақ университеті», 2009. 29-37 бб
7. **Қазақ тіліндегі жай сөйлемдерді виртуализациялау.** Наука и кафедра казахского и русского языков подготовительного факультета для иностранных граждан Казахского национального университета им. альФараби. Коллективная монография. – Алматы, 2008. 57-74 бб.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Жұбанов А. Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 280 б.
2. Соломник А. Язык как знаковая система. – М.: Наука, 1992. – 223 с.
3. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – М.: Изд. МГУ, 1972. – 117 с.
4. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
5. Нуршаихова Ж.А. Алгоритмизированный синтаксис. – Алматы, Қазақ университеті, 2002. – 294 с.
6. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 581 б.
7. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы, 2002. – 366 б.

8. Садуақасұлы Ж. Қазақ тіліндегі бір құрамды сөйлемдердің құрылымдық типтері: филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1997. – 305 б.